

Miodarka Tepavčević

Jedno poglavlje crnogorsko-italijanskih jezičkih, književnih i kulturnih veza: Stefan Mitrov Ljubiša

Kada danas razmišljamo o kulturnim, jezičkim, književnim vezama koje su u prošlosti uspostavljene između Italije i južnoslovenskih naroda, odnosno crnogorskog pažnju nam zaokuplja Stefan Mitrov Ljubiša, ličnost XIX vijeka, koji je svojim književnim, političkim radom u velikoj mjeri doprinio boljem razumijevanju i upoznavanju tih veza. Danas poslije više od 170 godina¹, važno je ne prepustiti zaboravu protagonistu ovakvih dugotrajnih, složenih i bogatih interkulturalnih veza među dvijema državama Italijom i Crnom Gorom, već naprotiv, otkrivati nove detalje, osvjetljavati njihovu pojavu u cilju što bolje i vjerodostojnije rekonstrukcije kulturnog života u prošlosti ovih naroda.

Ljubišino neveliko ali dragocjeno (kao umjetnička, kulturna i naučna baština) književno djelo, tematski i sadržajno slojevito i raznovrsno, ali i njegovo bogato političko djelovanje i danas nudi dosta tema istraživačima različitih interesovanja, kako jezičkih, tako i književnih, istorijskih, filozofskih i dr². Među zaobilaznim, a za Ljubišino djelo veoma značajnim temama – svakako je i tema mjesta i uloge ovog znamenitog crno-

¹ Prvi rad *Obštestvo Paštrovsko u okružju Kotorском* objavljen mu je u "Srpsko-dalmatinskom magazinu" (Ljubiša 1845: 117-135).

² O Ljubišologiji i najnovijoj fazi afirmacije Ljubišologije kao interdisciplinarnih djelatnosti detaljnije vidjeti u studiji Radomira Ivanovića, *Kazalice Stefana Mitrova Ljubiše* (Ivanović 2018). Vidjeti našu monografiju *Jezik Stefana Mitrova Ljubiše* (Tepavčević 2010). Najstarija po postanku je auto-biografska monografija Todora Stefanovića Villovskog, *Stjepan Mitrov Ljubiša, Utisci i uspomena* (Vilovski 1908). Slijedi književno-istorijska monografija Božidara Pejovića, *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše* (Pejović 1977). Monografija Radoslava Rotkovića, *Tragajući za Ljubišom*, jeste fragmentarizovana jer obuhvaća veći broj disciplina (Rotković 1982). Tu su i knjige Nova Vukovića – *Pričanja Vuka Dojčevića* (Vuković 1980) i *Pripovijetke Stefana Mitrova Ljubiše* (Vuković 1985). Spomenućemo i estetičku i poetološku monografiju *Samopisi i kazalice Stefana Mitrova Ljubiše*, autora Radomira Ivanovića (Ivanović 2000); zatim književno-kritičku monografiju Đura Pejanovića, *Ljubišino djelo u svjetlosti književne kritike i istorije književnosti* (Pejanović 1996). Njima se mogu pridružiti dvije specijalističke lingvističke knjige Larise Razdobutko Čović, *Ljubišina bisernica (Poslovice i mudre izreke u Ljubišinom djelu)* (Razdobutko Čović 2003) i *Stilski efekti Stefana Mitrova Ljubiše (Frazeeologizmi, paremije, poredbene konstrukcije i paremijski blokovi u Ljubišinoj narativnoj prozi)* (Razdobutko Čović 2004). Značajna su i Ljubišina *Sabrana djela* u izdanju Crnogorske akademije nauka i umjetnosti (vidjeti Ljubiša 1988a, 1988b, 1988c, 1988d, 1988e).

gorskog pripovijedača u istorijskom razvoju jezika i književnosti, i kulture uopšte, kao i njegove povezanosti sa italijanskim narodom, istorijom, tradicijom i kulturom. Iako književnoistorijski i jezički jedna od interesantnih tema, samo je ponekad parcijalno bila predmet pažnje Ljubišinog djela u spomenutim monografijama o njemu i nije bilo cjelovitog i sveobuhvatnog istraživanja o ovom segmentu Ljubišinog stvaralaštva. Rad je, na osnovu arhivske građe i dokumenata, fokusiran na istraživanje složenosti odnosa i djelovanja Stefana Mitrova Ljubiše prema italijanskoj kulturi i jeziku (njegovoj korespondenciji na ovom jeziku); njegovoj političkoj aktivnosti u odbrani maternjeg jezika u službenoj upotrebi.

Ljubiša je odlično poznao italijanski jezik, književnost i kulturu, koji su imali veliki uticaj na njegov rad i stvaralaštvo. Vilovski kaže da je italijanski Ljubiši bio drugi jezik i da mu je "taj govor tekao iz usta kao med [...] jer se u svojoj mladosti više služio talijanštinom" (Vilovski 1908: 44). Govore i replike u Dalmatinskom vijeću držao je na italijanskom, a i u komisijama Carevinskog vijeća služio se ovim jezikom (Stipčević 1975: 260). U Ljubišinoj zaostavštini sačuvan je određen broj govora na italijanskom jeziku³. Zanimljivo je napomenuti da je Ljubiša prilikom otvaranja Sabora 1873. godine održao pola govora na svom maternjem jeziku, a pola na italijanskom jer je riječ o preminulom poslaniku (Natale Filippi) koji je pripadao italijanskoj stranci, pa je Ljubiša kao predsjednik govorio na italijanskom jeziku (Ljubiša 1873b: 3).

Sa druge strane, u svojoj borbi za ravnopravnost jezika i pravo naroda na upotrebu narodnog jezika ostao je dosljedan do kraja života. Svojim stavom u Dalmaciji protiv dominacije italijanskih autonomaša i italijanskog jezika u javnoj upotrebi probudio je svijest kod slovenskih naroda o ravnopravnosti jezika i naroda.

Vi ste, gospodo, uvijek rekli da ste Slaveni, a u djelo kad se dođe do stvari, onda idete natrag. U zakonskom boletinu tri su jezika: njemački, slavenski i talijanski, ali slavenski nije prevod nego tekst. Tako mora da bude i u našem saboru: slavenski jezik posvema uspoređen talijanskomu; drugačije ja ne znam za ravnopravnost (Ljubiša 1867a).

Iako naše interesovanje za Ljubišino djelo traje duži period, iako nas vrijeme odmiče od epohe u kojoj je živio i stvarao, ono svojim mnogostrukim vrijednostima neprekidno otvara nove mogućnosti čitanja, daje nova iskustva i saznanja. Ovaj rad je samo jedan mali prilog takvom pristupu Ljubišinoj pisanoj riječi.

³ Takvi su: *Govor u Carevinskom vijeću o trgovinskoj komori u Splitu* (Ljubiša 1862c); *Interpelacija ministru pravde o narodnom jeziku 4. III 1862* (Ljubiša 1862d); *Govor u carevinskom vijeću 31. VII 1862. da Dalmacija bude porto-franco* (Ljubiša 1862e); *Predlog zakona o ravnopravnosti jezika u Dalmaciji* (Ljubiša 1868b, u kojem nije predložena nikakva diskriminacija prema italijanskom jeziku, jer to nije bilo ni moguće zbog postojanja autonomaške većine u Saboru, ali je tražena ravnopravnost; predlog nije usvojen); *Predsjednik Sabora pozdravlja cara u Zadru 1875. godine* (Ljubiša 1875b). Posjeta cara Franja Josipa Dalmaciji dugo je očekivana, u nadi da će im to donijeti ekonomski razvoj.

1. *Ljubišini uzori*

U Budvi u vrijeme njegovog školovanja nije bilo osnovne škole na narodnom jeziku, pa je Ljubiša morao svoje školovanje započeti u privatnoj školi na italijanskom jeziku. U školi don Antuna Kojovića Ljubiša je učio italijanski jezik, i samim tim bio upućen na čitanje italijanske književnosti. Kojovićevi rukopisi bili su dio Ljubišine lektire i imali su određeni uticaj na njegovo formiranje kao pripovijedača. Poznato je da se Ljubiša bavio prevodenjem italijanskih pisaca⁴. Nijedna evropska književnost nije ostavila u njegovom stvaralaštvu toliko traga koliko italijanska. Ljubišino bavljenje italijanskom kulturom ne zasniva se samo na navedenim prevodima Krispa, Ariosta⁵ i Dantea, već kako on sam kaže u Životopisu “njegova glava u mladim godinama bijaše punana italijanskijeh i francuskijeh pisama” (Ljubiša 1878b). U Životopisu Ljubiša navodi imena Azelja, Balba, Manconija⁶ smatrajući njihova djela kao uzore umjetničkog ostvarenja, prema kojima je modelirao svoj pripovijedački izraz. Osim Manconija veliki uzor bio mu je i Bokač⁷, mada je Ljubiša naveo da je jedno pričanje složio po ugledu na Amičisov putopis *Carigrad* (Ljubiša 1878a).

⁴ Od prevoda Ljubišinih sačuvan je rukopis *Sazakletva Katiline* Gaja Salustija Krispa pod naslovom: *Klasična djela Đ.K. Sallustija pověstnika Rimskog. Sazakletva Katiline*. Rukopis se čuva u Srpskoj akademiji nauka i umjetnosti. Napisan je na 17 listova duplog papira, i na svakoj stranici ima po 34 reda osim na posljednjoj gdje ima 5 redova. Pisan je ćirilicom i starom grafijom. Ljubiša je ovaj rad završio krajem 1857. godine (Tepavčević 2010: 23). Ljubiša je 1862. godine u zadarskom “Narodnom listu”, Prilog k Narodnomu listu, objavio odlomke iz tri Ariostove satire i Horacijeve *Ode. Hvale seljačkog života – Oda (posrbljena iz Oracia)* (Ljubiša 1862f); *Podruguša (posrbljeno iz Ariosta)* (Ljubiša 1862g). Takođe u Rukopisnom odjeljelju Matice srpske u Novom Sadu postoji prepis Mitra Ljubiše, br. 13818. Iz Danteove *Božanstvene komedije* preveo je i objavio 1867. u Dubrovniku, u “Zabavniku Narodne štionice dubrovačke za godinu 1867”, odlomak *Smrt Ugolinova (Okrnjeno iz Danteova Pakla)* (Ljubiša 1866d). I ovdje postoji prepis Mitra Ljubiše u Rukopisnom odjeljenju Matice srpske u Novom Sadu, br. 13818 (Tepavčević 2010: 23).

⁵ U vrijeme kada je postao predsjednik Dalmatinskog sabora u jednom pismu upućenom Bogišiću, citirajući Ariosta, Ljubiša iskazuje puno nesakrivene samoironije: “Samar, sedlo, puta i okovi ne pristaju svakome jednako, nekome su laki kao perce a nekoga utru i udave”. Ariost. Ljubiša ove iste stihove upotrebljava i u *Pričanjima Vuka Dojčevića* (Ljubiša 1870).

⁶ Godine 1877. zadarski list “Il Nazionale” bio je protiv izjednačavanja Ljubiše sa Manconijem (Pejović 1977: 21).

⁷ Pretpostavlja se da je Ljubiša htio da napiše sto priča po ugledu na Bokačovog *Dekameronu* (Isp. Vuković 1980: 45). Autograf *Pričanja Vuka Dojčevića* nije sačuvan. Prvo izdanje pojavilo se u “Srpskoj zori” 1877., 1878. i 1879.: *Pričanja Vuka Dojčevića. Skupio i složio S.M.Lj.* Prvih pet svesaka za 1877. imaju pišćeve inicijale (S.M.Lj), a ostale sveske nose puno ime (Stjepan Mitrov Ljubiša); posljednje tri sveske koje su izašle 1879. imaju uz pišćevo ime i krst (Ljubiša je umro 1878). Drugi put su publikovana u posebnim sveskama, koje je Uredništvo “Srpske zore” izdavalo 1877. i 1878. godine u Beču: *Pričanja Vuka Dojčevića. Skupio i složio Stjepan Mitrov Ljubiša* (Ljubiša 1878a). Peta sveska štampana je u Štampariji jermenskoga manastira (V. Hajnriha). Dakle, drugo izdanje je na neki način paralelno sa prvim, jer je nastajalo skoro istovremeno. To izdanje se donekle može sma-

Iz navedenog vidimo da je italijanska književnost bila njegova velika preokupacija, prema kojoj se odnosio sa dužnom pažnjom skoro jednako kao prema svojoj nacionalnoj književnosti i narodnom stvaralaštvu. U njegovom književnom djelu prožimaju se dvije komponente – italijanska i crnogorska, koje označavaju dvije faze u evoluciji njegove književne kulture (Pejović 1977: 19). Mada je njegovo obrazovanje veoma važno u procesu razvijanja Ljubiše kao pripovijedača, budući da je u mladosti bio upućen na klasično književno nasljeđe, Ljubiša će svjesno zanemariti prvu fazu književnog formiranja. Na osnovu analize Ljubišine poetike, saopštene eksplicitno u *Životopisu* (1878) vidimo da je pisac sebe u prvoj fazi stvaralačkog rada, zapravo do početka bavljenja originalnim stvaralaštvom, smatrao “sakupljačem, ljubiteljem,” prevodiocem i pasioniranim poštovaocem klasične književnosti, kao i djela italijanske, francuske i njemačke književnosti” (Ivanović 2018: 15). Tek u drugoj fazi on sebe smatra originalnim stvaraocem. Umjetnička intencija da u *Pripovijestima* sačuva od zaborava neke događaje iz svoje domovine, odvela je Ljubišu na nepresušne izvore narodnog duha i zavičaja, na duhovna vrela naroda. Ljubiša je pripovijedač koji se spoznavši evropsku kulturu vratio kulturi svoga naroda: “Shvatio je da se lični i nacionalni identitet spasava povratkom izvorima domaćeg pamćenja” (Tepavčević 2018). U prošlosti svog naroda spaja dvije tvoračke težnje, estetsku i kulturno-istorijsku. Estetsko otkriva u čarima narodnog jezika i pričama iz narodne starine. Ne manje važnu, kulturno-istorijsku komponentu izvlači iz narodnog pamćenja i rijetkih istorijskih dokumenata. Ljubiša sopstveno djelo smatra trajnom, korisnom i svrhovitom umjetničkom tvorevinom, na što upućuje čitaoca u autorskom komentaru iz *Prokletog kama*: “Spomenici dobra kao spomenici zla čine da narod pamti prošlost i pobuđuje ga da se dobrijema divi i klanja, a zle da prezire i proklinje!” (Ljubiša 1875a: 277). Ljubiša teži da u hram umjetnosti smjesti i “učuva” znamenitosti naših predaka. Smisao “učuvanja” tih duhovnih karakteristika i vrijednosti motivisan je ne samo otporom zaboravu nego i potrebom za snažnijim opiranjem poplavi “tuđinstvu” (Ivanović 2000: 39). Ljubiša je bio svjestan činjenice da “predanja služe kao generatori tradicije”, ali je takođe bio ubijeden da i “narativni oblici koje sam stvara doprinose ne samo očuvanju nego i novoj egzistenciji tradicije” (Ivanović 2000: 76).

2. *Ljubišino političko djelovanje i borba za narodni jezik*

Ljubiša je bio svestrano i smjelo angažovan na političkoj sceni ondašnjeg doba, kako kao borac svojim književnim djelom, tako i kao političar, odnosno zastupnik Boke u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću. “Na njegovom životnom putu preplitali su se kompleksni politički odnosi dvojne monarhije, Bahovog apsolutizma, italijanske kolonizacije, kao i jedinstva i oslobođenja južnoslavenskih naroda” (Tepavčević 2017b: 58).

trati autorizovanim, jer je Ljubiša pratio cjelokupni postupak izdavanja, čak je i lično intervenisao i korigovao primjerak koji je priređivač posjedovao. Međutim, ovo izdanje nije potpuno jer ne sadrži svih trideset i sedam pričanja, koliko ih djelo ima (Tepavčević 2010: 18).

Poznato je da se jezički preporod u Dalmaciji javlja kasnije nego u drugim slovenskim zemljama i da je imao politički karakter koji je bio okrenut ka borbi za prevlast nad italijanskim uticajem, u čemu je i Ljubiša bio aktivni sudionik. Naime, Ljubišini prevodi iz italijanske i rimske književnosti trebali su da pokažu bečkim krugovima i dalmatinskim talijanašima da se na srpskohrvatskom jeziku mogu izraziti pjesničke tvorevine iz ovih književnosti. Sa druge strane, takav jezik može uspješno vršiti funkciju zvaničnog jezika u Dalmaciji.

Politička karijera Stefana Mitrova Ljubiše počinje 1848. godine poznatom Bokeškom skupštinom, održanom u Prčanju, na kojoj je Ljubiša u odgovoru na dopis da se Boka pripoji Hrvatskoj i Dalmaciji, iznio svoje stavove: “Okružje Kotorsko nikad nije Hrvackim predjelom bilo združeno” i “najsvetija naša dužnost ta je, javiti pred svijetom da mi Dalmatinci nijesmo no Bokezi” (Ljubiša 1878b). Ljubiša je svojim govorom otvorio vrata politike, kojoj je ostao vjeran do kraja života. Iako je Ljubiši tada ponuđena kandidatura za poslanika, odbio je smatrajući da nije pravi trenutak za politiku navodeći obrazloženje:

Kao što pojedinu čovjeku prije svega treba da se steče biće, pak da raspoláže načinom kako da u svijetu živi: tako i jednome narodu treba da se steče biće, pak da raspoloži kakve mu ustanove slobode pristoje. Narod u ovoj pokrajini nema bića, jer je ugnjeten od talijanštine, pak bi bilo po nj izlišno [...] da bez vlastitog narodnog bića gradi sebi kojekakve tuđe ustanove. Nas je Austrija, protiv svoje sopstvene koristi, više *potalijančila u trideset godina, nego li Venecija u četiri vijeka* (Ljubiša 1878b, podvukla M.T.).

Za zastupnika u Dalmatinskom saboru izabran je 1861. godine, od strane bokeljskih opština, a iste godine i za zastupnika u Carevinskom vijeću. Time počinje njegova sedamnaestogodišnja parlamentarna djelatnost, u kojoj će on postati jedna od najistaknutijih političkih figura Primorja. “Kao jedan od vođa Narodne stranke Ljubiša je svoj politički program ispunio borbom za ravnopravnost naroda i jezika u okviru Austrougarske, a naročito borbom za zbližavanje slavenskog naroda” (Tepavčević 2017b: 45). On će do smrti ostati jedan od najistaknutijih predstavnika Boke kotorske u Dalmatinskom saboru, i “jedan od najistaknutijih Dalmatinaca u bečkom Carevinskom vijeću” (Petrović 1976: 129).

U Bečkom parlamentu govorio je na maternjem jeziku čime je praktično uveo ravnopravnost jezika u zakonodavnom saboru. Ljubišino opredjeljenje za politiku nije bilo slučajno. Budući da je saradivao u Kukuljićevom “Arkivu”, bio je upoznat s ilirskim pokretom u Hrvatskoj koji je uticao na Ljubišino interesovanje za politički rad i položaj narodnog jezika. U tom duhu je i prvi Ljubišin govor na narodnom jeziku⁸ u Carevinskom vijeću u Beču, kojim je iznenadio germansku većinu, a zadivio zastupnike slovenskih naroda⁹. Njegova popularnost je bila velika i kod Bokelja i Paštovića, ali i u Dalmaciji.

⁸ Prvi koji je svoj govor održao na srpskohrvatskom jeziku bio je sam Ljubiša (Luketić 1988: 12).

⁹ Detaljni podaci o svim Ljubišinim autografima i prvim štapmanim djelima nalaze se u našoj knjizi: Tepavčević 2010: 16-32. Rukopis pripovijetke *Gorde – pripovijest crnogorska krajem osamnaestoga vijeka* nalazi se u Rukopisnom odjeljenju Matice srpske u Novom Sadu. Pripovijetka je napisana na 26 nepaginiranih listova. Napisana je ćirilicom. Na kraju pripovijetke stoji datum – O

Najveću pažnju posvetio je Ljubiša borbi za pravo naroda na upotrebu svog jezika ne ustupajući u njoj ni za korak i često odstupajući od diplomatskih manira, jer je za njega “ravnopravnost jezika oktroirano pravo, kojemu ne treba novoga potvrđenja” (Ljubiša 1862b). Iako su mnogi Ljubišini protesti na plenarnim sjednicama austrijskog parlamenta ostajali bez odziva, oni imaju svoj historijski značaj. Tako Ljubiša u govoru od 11. IX 1861. u Carevinskom vijeću navodi da u Boki od 37 hiljada ljudi samo 7 hiljada zna, dosta slabašno, italijanski jezik.

Vi ćete se diviti kad čujete da škole, sudovi, administracija, općine, sve je na italijanski jezik. Bijedni Bokez je suđen u jeziku kog ne zna, od sudnika što ga točno ne razumije [...] Ako se u Dalmaciji ne izmijeni sistema ona, po kojoj se uči, sudi i upravlja italijanskim jezikom, Dalmacija će prije po vijeka izgubiti svoju narodnost (Ljubiša 1861: 4).

Kao što možemo primijetiti iz njegovih obraćanja, Ljubiša se stalno borio da narodni jezik postane jezik u administraciji, sudstvu, školama, jer je jezik branič u čuvanju vlastitog identiteta. U *Govoru o ravnopravnosti jezika u dalmatinskom sudstvu* Ljubiša navodi:

Reklo bi se da je naš jezik u povojam. Kad bi to bila istina, pitam: kako bi vlada mogla prevoditi sve državne zakone, koji su kod nas proglašeni, svakad u oba teksta, talijanski i hrvatsko-srpski? Može li se logično tvrditi, da jedan jezik, koji je vrijedan za zakone, nije vrijedan za sud? (Ljubiša 1862b).

Po Ljubišinom shvatanju jezik i govor zavičajnog podneblja čine osnovnu nit življenja i opstanka naroda. Govoreći o vrijednostima maternjeg jezika, Ljubiša logično postavlja pitanja da li je vlada spremna da prizna u dalmatinskim sudovima ravnopravnost italijanskog i srpskohrvatskog jezika i može li se to omogućiti u razumnom roku. Iako je Ministarstvo pravosuđa uputilo naređenje o primjeni slovenskog jezika u službenoj upotrebi, u praksi je bila evidentna njena spora i nedovoljna realizacija.

Ljubišino političko djelovanje bilo je, kao što vidimo iz njegovih aktivnosti, usmjeren na buđenje nacionalne svijesti svog naroda i očuvanje njegovog nacionalnog identiteta. U kojoj mjeri Ljubiša vodi brigu o maternjem jeziku, pokazuje niz njegovih tekstova u kojima polemše sa protivnicima, govora, predloga koje je u toku svoje dugogodišnje političke aktivnosti podnosio austrijskoj vladi. Zalažući se za ravnopravnost ćirilice i latinice, apelovao je na parlament da se omogući ravnopravan status pisama. Ljubiša zato u jednom

ilinudnevu, 1877. Rukopis pripovijetke Šćepan Mali nalazi se u Istorijskom arhivu Budva, Fond S. Ljubiše. Pripovijetka je napisana na 49 nepaginiranih listova. Pisana je latinicom i nosi naslov: *Šćepan Mali. Kako narod o njemu povjeda. Skupio i složio S. Ljubiša*. Ovo je prva pripovijest koju je Ljubiša objavio 1868. godine pod naslovom – *Šćepan Mali kako narod o njemu povjeda, Sakupio i složio S. Ljubiša*. Od prevoda Ljubišinih sačuvan je rukopis *Sazakletva Katiline* Gaja Salustija Krispa. Od 72 pisma 3 su pisana starom grafijom, 62 Vukovom azbukom – ćirilicom i 7 pisama latinicom. Jedan broj pisama Ljubiša je napisao na italijanskom jeziku. Za ovaj rad pored autografa koristili smo i štampana djela: *Pripovijesti crnogorske i primorske* (Ljubiša 1875a), *Pričanja Vuka Dojčevića* (Ljubiša 1878a), poemu *Boj na Visu* (Ljubiša 1866c), prevode, govore, članke, kao i štampana pisma.

svom govoru upućuje molbu: “Barem ostavite diećacima prvih dvijuh početnih razredah da prva gramatikalna pravila na slatkom onom jeziku čuju, kojeg su najprvo od materinih ustah izgovoriti naučili” (Ljubiša 1866b: 342). Boreći se protiv upotrebe stranog jezika i pravopisa, Ljubiša se javno deklarirao u vezi sa Vukom Karadžićem i njegovim idejama o reformi književnog jezika. Kako navodi Trofimkina (1965: 85) Ljubiša je bio “borac za čistotu narodnog jezika i u tom slučaju pristalica i sljedbenik Vuka Karadžića”. Pratio je sa naročitim interesovanjem ondašnje rasprave o jeziku, a potvrdu pronalazimo u samim njegovim djelima. U predgovoru *Pričanjima Vuka Dojčevića* bilježimo sljedeće:

Ja ne nijekam da je jezik, kao kojemu drago drugo znanje, napretku i svršenosti vrijedan, ali sam uvjeren da je činitelj toga napretka oni dijelak naroda našeg koji živi gdje se drugog jezika osim našega ne zna ni čuje, pa ga nevolja goni da iznahodi i načinja imena novijem stvarima, a neznajući kako se te stvari zovu u tuđem jeziku, prisiljen im je kovati imena kako ga narav uči, pak se skovane riječi iza hoda udome i ukorijene u narodu (Ljubiša 1878a: 4).

Ljubiša u ovom odlomku saopštava čitaocu sopstveno načelo jezika, zapravo misao vodilju. Navedeni odlomak nam kazuje njegovu duboku uvjerenost da je narod sposoban da stvara odgovarajuće ekvivalente za svaku stranu riječ. Ljubiša je dao “mnoštvo novih riječi ujedno pridržavajući se tvorbenih modela jezičkog standarda i nudeći sopstvene obrasce za bogaćenje leksike” (Tepavčević 2017b: 46). Time Ljubiša ne brani samo čistotu i izvornost prirodnog govora nego i “prirodno zaleđe razumijavanja”, koje ne smije biti natrunjeno “stranim mišljenicama”, jer se u jeziku i uz pomoć jezika čuva čistota narodnog bića (Ivanović 2000: 89).

Ljubišin jezik prožet je vukovskim duhom, njegova sadržina uzeta je iz narodne istorije i tradicije. Izvoran narodni jezik bio mu je pokazatelj i izvorne narodne misli. Autentičan narodni jezik je onaj na kojem se on u mladosti učio “neiscrpnom bogastvu narodnijeh izražaja i pučkom krasnorječju”, jezik Vukovih zbirki i naroda “gdje je matica i kovnica pučkih umotvorina” (Ljubiša 1878b: 35). Vukovski izraz Ljubišine proze proističe i iz činjenice da sakupljati, zbrajati i slagati “običaje, načine govora, poslovice i rasprosutu narodnu povjesnicu, čega ima obilno u Crnoj Gori” (Ljubiša 1878b: 37) za Ljubišu znači prolaziti kroz različite faze rada na putu do konačnog oblika književnog djela. Zapravo Ljubiša je prihvatio osnovni stav Vukovih koncepcija o sabiranju narodne građe i njenom slaganju u narodnom duhu, a što je Ljubiša prepoznao i u Njegoševom stvaralaštvu. “Prijateljstvo njegovu s Vukom Karadžićem prinudi vladiku da se okani tudjega klasicizma, i da počne pisati u narodnome duhu” (Ljubiša 1866a). Članak *Čitaocem* Ljubiša je napisao 1868. godine i on ga preko Njegoša, njegovog književnog uzora, kome je članak bio upućen, povezuje upravo sa stavovima i idejama Vuka Karadžića (Tepavčević 2017a: 46). Od Vuka je prihvatio deklarativnu poetiku književnosti stvarane u narodnom duhu, a od Njegoša imanentnu poetiku i uzoran obrazac takvog stvaralaštva (Pejović 1977: 34).

Njegoševa djela se objavljuju u vrijeme Ljubišinog duhovnog preobražaja. Da je Ljubiša posebno cijenio Njegoša vidi se iz njegovog teksta *Sěni Petra Petrovića Njegoša II. Vla-*

dike Crnogorskog i spisatelja slavenskog (Ljubiša 1852), koji je Ljubiša napisao samo dva dana poslije pjesnikove smrti, kao i iz predgovora prvom latiničnom izdanju *Gorskog vijenca* koji je pripremio Ljubiša, a koji je objavila Matica dalmatinska 1868. godine u Zagrebu. U *Nekrologu* Ljubiša pokazuje temeljno poznavanje Njegoševih djela, ali i političkih prilika u Crnoj Gori (Tepavčević 2017a: 46). Dva osnovna pravca koje Ljubiša slijedi u Njegoševoj poeziji jesu crnogorska nacionalna istorija i njen pjesnički vid. Za crnogorsku istoriju kao komponentu Njegoševe poezije, Ljubiša navodi:

Crnogorska povjesnica puna je bojnih i viteških djelah, no se ona slabo od tuđinacah poznavala, dok nije neumrli Petar II, s njegovim književnim i diplomatskim djelima nju svijetu objelodanio, dok nije nju od svakoje čađe otrsao (Ljubiša 1852: 211).

U dijelu navedenog suda o Njegošu vidimo i klice budućih razlika koje će Ljubišin odnos prema istoriji odvojiti od romantičarskog stava prema prošlosti. Nasuprot romantičarskoj idealizaciji crnogorske istorije, Ljubiša, učeći od Njegoša, ostvaruje realističku ideju te istorije (Pejović 1977: 32). Za njega Njegoš je klasik vukovskog pravca u književnosti, jer je njegovo djelo stvarano u “narodnom duhu” čiji je “jezik čisto narodni” (Ljubiša 1852: 211). Pod takvim uticajem Vukovih ideja i Njegoš se “okani tuđega klasičizma, i počne pisati u narodnome duhu” (Ljubiša 1866a). Ljubiša ne ističe samo jezičku komponentu, njenu “dubokost misli, bistrinu razuma i nedoskočimu vlastitost narodnog jezika” (Ljubiša 1852: 211), nego i crnogorsku istoriju kao bit njenog identiteta sa koje treba, kako Ljubiša ističe, uklanjati svaku čađ (Tepavčević 2017a: 46).

U procesu razvijanja sveukupnih stvaralačkih sposobnosti vidimo da veoma važnu ulogu imaju narodne umotvorine, ali i djelo Petra II Petrovića Njegoša koje mu je služilo kao najneposredniji estetski uzor. U duhu jugoslavističkih i panslavističkih ideja Ljubiša je uočio značaj etnografizma u procesu afirmacije nacionalnog bića i razvoja književne umjetnosti. Etnografizam je omogućavao povratak bližoj i daljoj nacionalnoj prošlosti, a književnost aktualizaciju u problematizaciji savremenih zbivanja (Ivanović 2000: 20).

Glavni tok Ljubišine borbe za službenu upotrebu narodnog jezika bila je borba protiv italijanskog jezika, koji je opstao u Dalmaciji u vrijeme Austrougarske, premda je u njoj živjelo većinsko slovensko stanovništvo. On je u tome prepoznao opasnost od asimilacije slovenskog naroda i gubljenja njegovog jezika, čemu se javno opirao. Kakva je i kolika bila ta borba pokazuju nam i sljedeći Ljubišini tekstovi. U poznatom članku o talijanašima *Talijanci Dalmatovci*¹⁰ negirajući pogrešne teze zadarskog talijanskog lista “Il Dalmata” o tobožnjem italijanskom karakteru Dalmacije, on navodi:

Čim nam dolitaju iz Talije knjige, kje razmiču granice svoje zemlje do preko naših granica, te svoje grabežljive čeljusti preko mora otvaraju, pokazujući kako bi nas proždrla da

¹⁰ Objavljen je bez potpisa, kao većina njegovih članaka, ali po stilu i jeziku je njegov (vidjeti popis članaka za koje se po stilsko-jezičkoj i sadržajnoj analizi može pretpostaviti da su Ljubišini) (Ljubiša 1988c: 209-214).

mogu – čim se nove pridošlice talijanske preseljuju na naš kraj, da svoj novac na skupe kamate zakopaju, a po njoj svoje Talijance naseljuju, da ne bi li koji talijanski novčić ispanuo, te ga slavenske ruke zahvatile [...] tim ove iskopice našega naroda udarili na njega s najžešćim napadanjem, što su ga do sada učinili. I dosada su nam napadali jezik i psovali ga nejezikom; i dosada su nam namećali talijanštinu; da s nama ona vlada i upravlja; i do sada su se otimali o narodno pravo; ali danas sve je to po njih malo; danas nema u Dalmaciji Hrvata, a ono Srbalja, što je ispred turske sile pobjeglo u Dalmaciju, to su bogci, sirotni prognanici, koje je latinsko gostoljublje primilo na svoju zemlju, da se uza zemlje gospodara prihrane. Eto kuda je doprla talijanska drzovitost prama našem narodu (Ljubiša 1873a).

Ljubiša tvrdi da “ni slatke riječi, ni umiljato lice neće nikoga prevariti, kako ga neće navale i prijetnje zastrašiti, ili mito i podarac potkupiti”, jer je narod složan u svom nastojanju da pokaže tuđinu čija je ovo zemlja i zato on poručuje “slabići neka se ohrabre odbijati juriše; a nevaljalci neka idu slobodno upisati se u Talijance – Dalmatinovce, narod njih ne trebujе” (Ljubiša 1873a). On se dalje pita šta činiti sa brojnim peticijama protiv talijanskih porobljivača:

Mi hoćemo da znamo, koliko je na broju tih Talijanaca – Dalmatovaca, koji se podižu pred nama, koji se penju preko nas, koji nas zanijekaju i sebe na naše mjesto postavljaju. Neka ih vidimo, neka se s njima ogledamo (Ljubiša 1873a).

Ovakvi njegovi stavovi prema talijanašima u Dalmaciji pokazuju da je bio odlučan protivnik svakog nacionalnog ugnjetavanja, i ne “idu u prilog Pavlinovićevih” prigovora tobožnjem Ljubišinom savezu sa talijanašima” (Milutinović 1975: 45).

Poznat je i Ljubišin članak *Zašto je raspušten sabor?* u kojem se vidi da je 6. aprila 1864. raspušten Dalmatinski sabor zbog zahtjeva opozicije da se u škole i urede dalmatinske, sudove, zavede narodni jezik (Ljubiša 1988c: 138-140). Često boraveći u Beču i Zadru, slušajući rasprave na talijanskom i njemačkom jeziku, Ljubiša je čeznuo za narodnom riječju svoga zavičaja. U pismu Iliji Račeti 1873. obraća mu se riječima:

Ti mi pišeš da mi je blago što sam amo! a mene kad na um panu trešnje, biži, bob, srdele, skuševi, lice i gofi dao bih đavolu sva vijeća i velika i mala – Svaku večer klim sa Radivojevićem, već su mi na nos skočili nirnbrateni, rincbrateni, risbrateni i svi brateni od svijeta (Ljubiša 1873c).

Dajući prednost maternjem jeziku nad stranim (latinskim, italijanskim, njemačkim, mađarskim), on se kao poliglota zalaže za ovladavanje tim jezicima, ali i za davanje prioriteta maternjem. U članku *Črte narodnosti* Ljubiša oštro osuđuje činjenicu da usred

¹¹ Mihovil Pavlinović, hrvatski političar i književnik, jedan od osnivača Narodne stranke u Dalmaciji; zastupnik u Dalmatinskom i Carevinskom vijeću. Kao zastupnik u Carevinskom vijeću (1873) odupirao se politici Stefana Ljubiše i njegove političke skupine (zemljaci).

Beča “ima više javnih nadpisa po dućanima i obrtnim miestima u Srbsko-Hrvatskom jeziku, nego kroz cielu Dalmaciju” (Ljubiša 1862a: 9). Hvali Čehe koji na svakom mjestu i u svakoj prilici ističu svoj jezik, dok je Dalmacija puna talijanskih natpisa i govori se u njoj suviše italijanski.

U našem primorju, govoreći samo o gradovima koje val plaće, Dubrovnik i Kotor dosta su dobro hranili narodni jezik u životu domaćemu, ali i oni na opću žalost natpise po javnim miestima, na dućanima, staništima, ćoskama u *italijanskom jeziku* drže [podvukla M.T.] Strani putnici, koji kao iz njeke dražesti parabrodima Dalmaciju pohode, ne imavši vremena potanje ispitati narodne običaje, duh i nagon, moraju i neotice suditi po vidimome, moraju, naravno, kad te natpise vide, zaključiti, da su stanovnici tih gradova Italijanci, ili, što je gore, poitalijančeni (Ljubiša 1862a: 9).

On dalje navodi:

Bog sačuva da mi kroz to pomrzimo tuđe jezike u opće, a italijanski poimenice. Ako je itkome u Austriji nužno znanje zapadnih jezika, to je bez dvojbe nama, koji živimo pri moru i o moru, koji smo lanac, te veže istok i zapad. Ali je Isus rekao. “Ljubi bližnjega svoga kao sebe samoga a ne više neg sebe” (Ljubiša 1862a: 9).

Na osnovu navedenih Ljubišinih tekstova bilo da su poslaničkog ili privatnog karaktera, kakvo je pismo upućeno prijatelju Iliji Račeti, vidi se njegova privrženost narodnom jeziku, mišljenju i govorenju narodnom, ali i još više duhu nacionalnom za koji je bio antejski vezan. Ono što je karakteristično za Ljubišino djelovanje jeste i činjenica da je on u borbi za dostojno mjesto našeg jezika i narodnosti i sam ne samo lijepo govorio već je i ostavio u nasljeđe djelo neprolazne i dragocjene vrijednosti. Sa ćudima politike nosio se Ljubiša, kako je on sam rekao, i onda kada u njoj “zlo zlu oduška nije davalo”, ali je Ljubiša uspio da otvori odušak. Ipak, književnost je bila jaća polovina, jer je kroz “Ljubišu političara pobjeđivao Ljubiša književnik” (Sekulić 2002: 72). U eri borbe za nacionalnu, prije svega slavensku identifikaciju svog naroda Ljubiša je imao istaknuto mjesto, jer je svojim radom i književnim i političkim doprinio slamanju italijanske nadmoći u našim primorskim gradovima. Boreći se za slovenski karakter Dalmacije i pravo na upotrebu maternjeg jezika u javnoj upotrebi, on se objektivno borio za naš slavenski Jadran.

3. *Italijanizmi u pisanoj zaostavštini Stefana Mitrova Ljubiše*

U narednom dijelu rada zanimljivo je ukazati i na prisustvo riječi koje potiču iz italijanskog jezika u Ljubišinom stvaralaštvu, s obzirom na sve naprijed iznesene stavove o upotrebi narodnog jezika. Smatramo da bi utvrđivanje prisustva italijanizama u Ljubišinom književnom jeziku sa jedne strane moglo da ukaže na njegov odnos prema italijanskoj kulturi i književnosti, a sa druge i da osvjetli njegov stav prema narodnom jeziku područja iz kojeg je poticao. Ovaj leksički sloj nametao se većem dijelu naše jezičke teritorije, pa je razumljivo da je našao mjesta i u jeziku našeg pisca. Italijanske riječi su odomaćene

u crnogorskim narodnim govorima¹² i u jeziku svakodnevnice komunikacije, što govori o tradicionalno bliskoj vezi Italije i Crne Gore. Međutim, primjese ovog sloja u Ljubišinom jeziku izražene su u onolikoj mjeri koliko su bile i u narodnim govorima, možemo slobodno reći i manje jer je on pokazao da se i u govorima onih područja koja su bila pod stranim uticajem mogu naći odgovarajuća narodna izražajna sredstva. U posmatranom periodu koji je predmet našeg interesovanja Mletačka republika je već bila nestala sa političke karte Evrope, pa je i samim tim njen uticaj bio neznatan kroz kulturnu tradiciju i lingvističku komponentu.

Različiti su stavovi istraživača Ljubišinih djela kad je riječ o italijanizmima. Pojedini stručnjaci koji su proučavali Ljubišino stvaralaštvo smatraju da se riječi italijanskog porijekla u njegovoj zaostavštini javljaju u malom broju primjera što je posljedica njegovih političkih ubjedenja i svjesne odluke kojom je izražavao svoj politički stav (Trofimkina 1983: 39), dok na drugoj strani ima mišljenja¹³ da uprkos opšteprihvaćenom stanovištu da je jedan od najvatrenijih zagovornika ravnopravnosti jezika i naroda, ipak on priznaje značaj italijanskog jezičkog i kulturnog uticaja na našem primorju tako da italijanizmi čine sastavni dio njegovog književnog opusa. Brajičić¹⁴ smatra takođe da su italijanizmi zastupljeniji nego što to neki istraživači smatraju; a ta "učestalost uslovljena je vrstom teksta koji piše i publikom kojoj je namijenjen" (Brajičić 2016: 116). Ista autorka zaključuje da je Ljubiša u službenoj prepisci isticao protivljenje italijanskom jeziku, ali u privatnoj korespondenciji i u književnim tekstovima nije uspijevaio da se oslobodi tog uticaja (Brajičić 2016: 117).

Na osnovu analize primjećujemo da je Ljubiša u skladu sa svojim odnosom prema jeziku koristio i italijanizme. Kao političar u službenoj prepisci i javnim istupanjima borio se protiv italijanizama, a sa druge strane u književnom opusu i u privatnoj korespondenciji prisutan je italijanski uticaj. Ipak, on nesumnjivo daje prednost domaćim riječima, tako da nije koristio neke veoma rasprostranjene italijanizme kao: *bokun* (Ljubiša koristi *zalogaj, komad*), *ambis* (Ljubiša ima *bezdanja, bezdna, provalija*) i sl. Time on pokazuje da se i u go-

¹² Pitanjem zastupljenosti italijanizama u narodnim govorima primorskih oblasti do sada se bavilo više jezičkih stručnjaka – Vesna Lipovac Radulović koja je proučavala romanizme Budve, Paštovića i jugoistočnog dijela Boke Kotorske (Lipovac Radulović 1997, 2004, 2009); Srđan Musić koji je analizirao romanizme u govorima sjeverozapadne Boke (Musić 1972); doktorska disertacija Ane Tešić *Romanizmi u narodnim govorima Stare Crne Gore i Brda* (Tešić 2016); kao i niz pojedinačnih radova kakvi su Tomanović 1970a, 1970b, 1972a, 1972b, Ivović 2013. O prisustvu ove leksičke komponente u pisanim tekstovima manje se govorilo. Svakako je u tom pogledu značajna doktorska disertacija Cvijete Brajičić *Leksika italijanskog porijekla u zaostavštini Petra I Petrovića, Petra II Petrovića i Stefana Mitrova Ljubiše* (Brajičić 2016).

¹³ Valjo govori i o posebnom odnosu Ljubiše prema Manconijevom djelu u predgovoru italijanskom izdanju knjige Vesne Lipovac Radulović *Romanismi lessicali in Montenegro. Budua e Paštovići. La parte sudorientale delle Bocche di Cattaro* (Lipovac Radulović 2009).

¹⁴ Brajičić je u svojoj doktorskoj disertaciji o italijanizmima u jeziku S.M. Ljubiše zabilježila prisustvo 251 riječi italijanskog porijekla – 211 imenica, 25 glagola, 14 pridjeva i 1 prilog (Brajičić 2016: 60).

vorima onih područja koja su bila pod stranim uticajem mogu naći odgovarajuća narodna izražajna sredstva (Trofimkina 1983: 37).

Od romanizama u njegovom jeziku bilježimo npr. primjere:

franka (Ljubiša 1988d: 2),
franakabz (*ibid.*: 3),
familiju (*ibid.*: 22, 23, 56, 61),
familije (*ibid.*: 22, 51),
oficija (*ibid.*: 57),
kambial (*ibid.*: 48),
talier (*ibid.*: 7),
fiorina (*ibid.*: 29),
vaporom (*ibid.*: 39),
mrnari (Ljubiša 1878a: 1, 8),
lopižu (Ljubiša 1875a: 25),
depožit (Ljubiša 1988d: 61),
beneficenca (*ibid.*: 31),
dubljer (Ljubiša 1875a: 228),
dukat (Ljubiša 1878a: 1, 8),
Bailu (*ibid.*: 1, 10),
Bailovu (*ibid.*),
dukat (Ljubiša 1875a: 23),
dužde (*ibid.*),
dužd (*ibid.*: 22),
Lumbarda (Ljubiša 1878a: 12, 61),
kolumba, kobra (*ibid.*: 3, 22)...

U Ljubišinih *Pričanjima* i *Pripovijestima* romanizmi¹⁵ su prisutni kao i u narodnim govorima i vezani su za pojmove iz svakodnevnog života (riječi koje se odnose na pokucstvo i odjeću; namirnice; pomorsku i ribarsku terminologiju), dok su u pisanoj zaostavštini romanizmi zabilježeni u manjem procentu¹⁶, u pismima¹⁷ italijanizmi su češći u privatnoj prepisci i u korespondenciji sa prijateljima.

Neki od tih oblika u narodnim govorima imaju drugačije ili uže značenje, kao naprimjer oblik FINANCA (it. *finanza*) u Ljubišinom jeziku znači *finansije*, dok se u narodnim

¹⁵ U *Pričanjima Vuka Dojčevića* autorka je zabilježila 32 italijanizma od kojih se 25 javlja i u govornom jeziku. *Pripovijesti crnogorske i primorske* sadrže 29 riječi italijanskog porijekla, a od toga je u narodnim govorima prisutno 25 leksema (Brajčić 2016: 60).

¹⁶ Autorka je u 48 Ljubišinih govora i interpelacija zabilježila 36 riječi porijeklom iz italijanskog jezika (Brajčić 2016: 61).

¹⁷ Brajčić u pismima bilježi 118 italijanizama (Brajčić 2016: 62).

govorima koristi u značenju *carinik*, oblik ŠTATUT (it. statuto) u narodnim govorima znači *odredba, zakon*, a kod Ljubiše – *pravilnik*; MATRIKULA (it. matricola) u govorima – *pomorska knjižica*, a kod Ljubiše – *upisna knjiga, registar* (Brajčić 2016: 60-61).

Upotreba italijanizama u Ljubišinom jeziku ima dvostruku funkciju. Ovo su riječi koje nemaju ekvivalente u našem jeziku, a neophodne su za stvaranje odgovarajućeg lokalnog ili vremenskog ambijenta. Italijanizmi se vežu za trgovinu i međuljudske odnose, pomorsku i ribarsku terminologiju. Sa druge strane, ove riječi uklopile su se u leksički sistem našeg jezika i počele proširivati stilističke mogućnosti jezika. "Ljubiša je time pokazao da je izvrstan znalac narodnog jezika, ali je istovremeno i majstor književnog jezika, koji se ne odriče mogućnosti da u umjetničko ruho uklopi i italijanizme i druge riječi stranog porijekla koje su ušle u naš jezik zajedno sa pojmovima koje označavaju" (Tepavčević 2018).

4. *Ljubišina pisma na italijanskom jeziku*

Na kraju rada posebnu pažnju ćemo posvetiti i Ljubišinim pismima na italijanskom jeziku. Od ukupno 125 pisama koliko je objavljeno u kritičkom izdanju na italijanskom jeziku su publikovana 23 pisma (Ljubiša 1988d). Tokom cijelog života Ljubiša je pisao pisma upućena poznanicima, prijateljima, koja danas imaju značajnu kulturno-istorijsku i književnu vrijednost (najviše je upućenih Iliji Račeti, budvanskom načelniku, zatim Mihovilu Pavlinoviću, Valtazaru Bogišiću, Vaclavu Zeleniju, Jovanu Ristiću i dr.). Njegova pisma pružaju značajnu građu o tom vremenu, sadrže ne samo obilje sitnih i nevažnih pojedinosti o poslovima i međuljudskim odnosima, već i značajne podatke iz njegovog života. Tu su uglavnom pisma privatne sadržine, pisana prijateljima, kao npr. Bogišiću. Ova su pisma zanimljiva upravo zbog toga što svojim privatnim karakterom upotpunjuju ona druga pisma koja su zasićena javnom problematikom. Jezik je u njima narodni, bez knjiških crta. Drugu grupu čine pisma koja nam otkrivaju Ljubišin rad u Saboru i Carevinskom vijeću, njegove političke stavove (takva su pisma upućena Iliji Račeti). To su poslovna pisma o raznim izborima, gradnjama, o Ljubišinim novčanim problemima, konzorcijumu za dalmatinsku željeznicu. Treću grupu čine pisma urednicima časopisa, u kojima je opet drugačija leksika i organizacija rečenice (Tepavčević 2017a: 44).

Pisma koje je Stefan Ljubiša uputio Vaclavu Zeleniju¹⁸ svjedoče o dobrom poznavanju italijanskog jezika, mada kako navodi Stipčević nije bio uvijek siguran oko pravopisa, kao u pisanju pojedinih suglasnika, što se tumači uticajem dalmatinsko-bokeljske varijante venecijanskog dijalekta (Stipčević 1975: 260). Ta pisma daju nam saznanja o Ljubišinom druženju i prijateljstvu s češkim poslanikom. Nastala u razdoblju od 1861. do 1867. ova pisma nam otkrivaju jednu novu dimenziju i stranicu Ljubišinog života –

¹⁸ Zeleni je ugledni češki političar, koji se bavio književnošću i istorijom. Dobro je poznao italijanski jezik i kulturu, tako da je Ljubišu i njega približilo dobro poznavanje italijanskog jezika i mogućnost sporazumijevanja na njemu (Stipčević 1975: 260).

svjedoče o njegovoj porodičnoj tragediji i bolesti zbog koje je morao jedno vrijeme da bude odsutan iz Beča.

U pismu datiranom 2. novembra 1861. saznajemo o Ljubišinoj povredi noge i sprječivosti odlaska u Beč: "essendomi sinistrato un piede, io non poso partitire da qui, nè essere costà prima del 17 corrente mese", sa molbom češkom poslaniku Zeleniju da ga opravda u Carevinskom vijeću: "la prego di scusarmi col sopraggiuntomi impedimento" (Ljubiša 1988d: 37).

U narednom od 11. novembra iste godine Ljubiša piše o nesreći u porodici i smrti ćerke Draginje: "mia figlia Draginja di anni 13 ½ dopo una malattia di due giorni morì. Questo fù per me un colpo di fulmine da cui non posso riavermi, nè vi è cosa che possa sollevare l'abbattuto mio spirito" (Ljubiša 1988d: 39).

Pismo od 27. januara 1863. svjedoči o porodičnim problemima i bolestima njegovih najbližih; o Narodnoj stranci, o češkim poslanicima; o borbi protiv nemilosrdnog činovništva i autonomaša, o teškom položaju Češke i nadi u njen razvoj, te o lijepim sjećanjima iz vremena borakva u Pragu: "i piú belli giorni della mia vita erano quelli che passai con loro" (Ljubiša 1988d: 43).

U pismu iz februara 1864. žali se prijatelju Zeleniju na petomjesečnu groznicu odnosno malariju od koje je Ljubiša tada bolovao "sono cinque mesi da quando sono travagliato della febbre intermittente ed oggi attendo un assalto" i o predlogu poslanika Rigera o ukiđanju nezavisnosti Ugarske i Hrvatske koji je Ljubiša na prevaru potpisao jer je u suprotnosti sa njegovim uvjerenjima i načelima (Ljubiša 1988d: 44).

O raspuštanju Dalmatinskog sabora saznajemo iz Ljubišino pisma datiranog 7. aprila 1864. (Ljubiša 1988d: 47), kao i pisma od 7. ili 8. aprila u kojem mu se Ljubiša zahvaljuje što ga je branio u "Narodu": "prima di tutto la devo ringraziare di cuore per le diffese fattemi nel *Národ*" (Ljubiša 1988d: 47). Ljubiša u tom pismu pominje i slanje članka za "Politiku" o tom pitanju.

U pismu od 26. XI 1867. Ljubiša se obraća Zeleniju i traži mu kopiju zapisnika o procesu protiv lista "Politik" kako bi ga iskoristio u kampanji protiv državnog tužioca Alboria, koji je rekao da: "1) che i Slavi sono una razza rozza, e depravata, 2) che la procura di stato non è soggetta a controlleria, 3) che egli come Italiano trovasi in odio coi Slavi, 4) che non può asseverare di essere sempre imparziale, finalmente, 5) di aver ricevuto dai suoi/superiori l'ordine di procedere contro il giornale *Čeho la Politik*" (Ljubiša 1988d: 60).

U Bogišićevoj zaostavštini našlo se i jedno Ljubišino pismo na italijanskom jeziku Cavtačaninu Vlahu Bogdanu u kojem ga moli za pomoć da bi se riješio jedne delikatne ljubavne veze u Beču.

Dopo scorso un anno della mia assenza di Vienna, quella femmina mi scrive l'altro giorno una lettera, e a titolo di pagamento delle sue prestazioni mi chiede un indennizzo con modi inurbani e termini assoluti, minacciando lo sfogo della sua bille contro di me. Io ha coscienza di aver alla Signorina Giuseppa Rio soddisfatto per cento dobbj

la perdita di tempo da essa fatta fecendomi compagna. Nulla tra noi successe che le potrebbe dare diritti contro di me in giudizio, ma temo Amico di qualche insulto che nei nostri paesi all' antica dannegierebbe la mia fama e popolarità¹⁹.

Ljubišu i Bogišića veže čvrsto prijateljstvo, koje se može rekonstruisati i iz djelimično sačuvanih pisama u kojima se vide međusobno ispomaganje u književnom i naučnom radu, zajednički pogledi na narodni jezik²⁰. Ljubiša je od Bogišića na uvid dobijao pisma Šćepana Malog, a za uzvrat mu nabavlja gusle sa Cetinja, pominje i prvo latinično izdanje *Gorskog vijenca, Pričanja Vuka Dojčevića*, ustanak 1869. U posljednjem pismu iz Zadra 6. IX 1878. Ljubiša mu javlja da mu šalje "Gordu i moju odbranu, iliti politički svoj testamenat", kao i da će "na malu Gospu (20. o. m) biti na Cetinju gdje će se moj rođak vladičiti" (Ljubiša 1988d: 195).

Osim toga Bogišić i Ljubiša na različite načine bave se običajnim pravom – prvi stvaranjem crnogorskog zakonika, a drugi obrađivanjem građe iz crnogorskog običajnog prava u svojim pripovijestima. Dakle, i jedan i drugi se oslanjaju na izvorne elemente društvenog i duhovnog života Crnogoraca. Nažalost sačuvano je samo jedno pismo na italijanskom jeziku, datirano 19. X 1861. u kojem mu Ljubiša piše o radosti povratka kući i žalosti što je Bogišićev dužnik Ivanović iz Dobrote u teškom stanju. "Il mio distacco da Vienna, ed il piacere di rivedere dopo tanto la mia famiglia, fù amaregiato dal dispiacere di lasciare il S. Ivanovich in quella dolorosa situazione, e di non aver potuto essergli utile". (Ljubiša 1988d: 36).

Kao političar Ljubiša se susretao sa poznavaočima italijanskog jezika, to svoje znanje proširivao je što učenjem iz knjiga, što usmenim razgovorom u komunikaciji sa vlastima u Dalmaciji i Beču, pa je sasvim razumljiva i njegova korespondencija na italijanskom jeziku. Iako je Ljubiša političar ostao dosljedan svojim političkim stavovima o očuvanju narodnog jezika, ipak iz njegove korespondencije na italijanskom jeziku vidimo da je imao poseban odnos poštovanja prema Italiji i Italijanima koji su se u njegovo vrijeme izborili za ujedinjenje čemu je i on težio i želio za svoj narod.

Zaključak

Kada se radi o kulturnim, jezičkim, književnim vezama koje su u prošlosti uspostavljene između dviju obala Jadrana, odnosno italijanskog i južnoslovenskih naroda, posebnu ulogu ima Stefan Mitrov Ljubiša, književnik, političar, pisac izrazite stvaralačke samosvijesti koji je svojim književnim, prevodilačkim, političkim, publicističkim djelovanjem doprinio boljem shvatanju tih veza u prošlosti. O njemu se ne može govoriti izvan konteksta

¹⁹ U tom pismu vidimo da je gospođica Đuzepa Rio preko Tereze Späth prijetila Ljubiši skandalom i da je Ljubiša bio veoma zabrinut. Vidjeti: Vukmirović 1967: 261-262; Ljubiša 1988d: 48.

²⁰ Vidjeti o tome Ljubišina pisma upućena Valtazaru Bogišiću, koja se nalaze u Bogišićevom arhivu Cavtat: Valtazaru Bogišiću, Beč, 4. III 1868; Valtazaru Bogišiću, Beč, VII 1868; Valtazaru Bogišiću, Beč, 17. II 1870; Valtazaru Bogišiću, Zadar, 6. VI 1873; Valtazaru Bogišiću, Zadar, 6. IX 1878. Sačuvano je jedno pismo na talijanskom: Valtazaru Bogišiću, Budva, 19. X 1861.

vremena, društvenih prilika u kojima je živio i stvarao, bez povezivanja sa ličnostima koje su uticale na njegovo sazrijevanje i kao pisca i kao političara.

Mladalačka zanesenost kulturom italijanskog jezika, kojoj je doprinio i njegov učitelj Antun Kojović, čitanje i prevođenje djela Tacita, Horacija, Dantea i Ariosta doprinijeli su da Ljubiša još u mladosti osjeti šta znači umjetnost riječi na jednom od svjetskih jezika. Ipak, poslije svog duhovnog preobražaja Ljubiša se upoznavši evropsku kulturu vratio kulturi svoga naroda.

Što se tiče romanskih posuđenica u njegovom književnom opusu, primijetili smo da su one malobrojne u odnosu na govorni jezik iz toga doba. U izbjegavanju italijanizama kod Ljubiše su prisutni patriotski motivi i pobude. Naime, on stvara u vrijeme kada su se rasplamsavale italijanske ambicije prema Dalmaciji i Boki kotorskoj i zato je svako isticanje italijanskog prisustva na našem tlu za njega bilo neprihvatljivo. Ipak, nije u potpunosti uspijevao da se oslobodi tog uticaja, zato je i razumljiva njegova prepiska na italijanskom jeziku.

Svojim političkim djelovanjem u trouglu između Boke, Dalmacije i Beča u borbi protiv dominacije italijanskih autonomaša i italijanskog jezika u javnoj upotrebi nastojao je probuditi svijest slovenskog stanovništva. U svojim člancima, raspravama, polemikama i drugim napisima, koje je objavljivao sve do kraja života u listovima: "Narodni list", "Pozor", "Zastava", "Srpska zora", "Zemljak" i dr., izlagao je svoj politički program, analizirao politička, kulturna i društvena pitanja, posebno ističući i zalažući se za slovensku uzajamnost.

Sagledavajući svu složenost odnosa i djelovanja Stefana Mitrova Ljubiše kao zastupnika u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću, njegovu težnju ka umjetnosti i istoriji, kulturi i tradiciji možemo reći da njegova pojava predstavlja osobenost ne samo u crnogorskoj nego i južnoslavenskoj političkoj i kulturnoj istoriji, kao i književnosti i pomaže boljem razumijevanju složenih društveno-političkih, kulturnih procesa toga doba.

Izvori

- Ljubiša 1845: S.M. Ljubiša, *Obštestvo Paštrovsko u okružiju Kotorskom*, "Srpsko-dalmatinski magazin", 1845, 10, s. 117-135.
- Ljubiša 1852: S.M. Ljubiša, *Sěni Petra Petrovića Njegoša II. Vladike Crnogorskog i spisatelja slavenskog*, "Arhiv za pověstnicu jugoslovensku", 1852, 2, s. 209-211.
- Ljubiša 1861: S.M. Ljubiša, *Govor poslanika na Carstvenij Savět Stefana Ljubiše, držan u sědnici 11. Septembra 1861, na Srbskij jezik*, Beč 1861. s. 1-4.
- Ljubiša 1862a: S.M. Ljubiša, *Črte narodnosti*, "Il Nazionale. Prilog k Narodnom listu", 1862, 9 (26. IX), s. 9.
- Ljubiša 1862b: S.M. Ljubiša, *Govor o ravnopravnosti jezika u Dalmatinskom sudstvu*, "Il nazionale. Prilog k narodnom listu", 1862, 81 (3. XII), s. 404.

- Ljubiša 1862c: S.M. Ljubiša, *Govor u carevinskom vijeću o trgovinskoj komori u Splitu*, "Supplemento al Nazionale", 1862, 25. VI, s. 34.
- Ljubiša 1862d: S.M. Ljubiša, *Interpelacija ministru pravde o narodnom jeziku*, "Il Nazionale", 1862, 10 (2. IV), s. 4.
- Ljubiša 1862e: S.M. Ljubiša, *Govor u carevinskom vijeću 31. VII 1862. da Dalmacija bude porto-franco*, "Il Nazionale", 1862, 44 (6. VIII), s. 21.
- Ljubiša 1862f: S.M. Ljubiša, *Ode. Hvale seljačkog života – Oda (posrbljena iz Oracia)*, "Il Nazionale, Prilog k Narodnom listu", 1862, 29 (7. VI), s. 145-146.
- Ljubiša 1862g: S.M. Ljubiša, *Podruguša (posrbjeno iz Ariosta)*, "Il Nazionale, Prilog k Narodnom listu", 1862, 17, s. 85-86; 19, s. 96; 33, s. 165; 37, s. 190; 39, s. 200.
- Ljubiša 1866a: S.M. Ljubiša, *Čitaocem (Predgovor), Gorski vijenac. Historički događaj pri svršetku sedamnaestog vijeka. Sačinio Petar Petrović Njeguš, vladika crnogorski, (Prenio s ćirilice na latinicu S. Ljubiša)*, Zadar 1866.
- Ljubiša 1866b: S.M. Ljubiša, *O potrebi da bar u dva razreda djeca uče na maternjem jeziku*, "Hitropisna izvješća", 1866, 10. XII (VI zasjedanja Dalmatinskoga pokrajinskoga sabora), s. 342.
- Ljubiša 1866c: S.M. Ljubiša, *Boj na Visu*, Spjevao St. Lj., Brzotiskom Ante Jakića, Zagreb 1866.
- Ljubiša 1866d: S.M. Ljubiša, *Smrt Ugolinova (Okrnjeno iz Danteova Pakla)*, "Dubrovnik – Zabavnik Narodne štionice dubrovačke za godinu 1867", 1866, s. 374-378.
- Ljubiša 1867a: S.M. Ljubiša, *Protiv odborova predloga o jezicima u školstvu*, "Prilog uz Narodni list", 1867, 2-3 (5. I).
- Ljubiša 1868b: S.M. Ljubiša, *Predlog zakona o ravnopravnosti jezika u Dalmaciji*, u: *Spisi Zemaljskog sabora za 1868*, N. 137 – D, s. 305.
- Ljubiša 1870: S.M. Ljubiša, *Pismo Valtazaru Bogišiću*, Bogišićev arhiv Cavtat, Bogišićeva korespondencija, Beč 17. II 1870.
- Ljubiša 1873a: S.M. Ljubiša, *Talijanci Dalmatovci*, "Zemljak", 1873, 4. VII; 7. VII, s. 91-97.
- Ljubiša 1873b: S.M. Ljubiša, *Govor na otvaranju Sabora 1873. godine*, u: *Izviešća brzopisna i analitična XII zasjedanja Zemaljskoga sabora dalmatinskoga*, Zadar 1873, s. 3.
- Ljubiša 1873c: S.M. Ljubiša, *Pismo Iliji Račeti* (Beč 1873), Univerzitetska biblioteka "Svetozar Marković" (Beograd), 567.
- Ljubiša 1875a: S.M. Ljubiša, *Pripovijesti crnogorske i primorske. Skupio, složio i pregledao Sćepan Mitrov Ljubiša*, Dubrovnik 1875.

- Ljubiša 1875b: S.M. Ljubiša, *Predsjednik Sabora pozdravlja cara u Zadru 1875. godine*, "Zemljak", 1875, 30 (14. IV).
- Ljubiša 1878a: S.M. Ljubiša, *Pričanja Vuka Dojčevića. Skupio i složio Stjepan Mitrov Ljubiša*, Beč 1878.
- Ljubiša 1878b: S.M. Ljubiša, *Životopis*, Beč 1878.
- Ljubiša 1988a: S.M. Ljubiša, *Sabrana djela*, I. *Pripovijesti crnogorske i primorske*, ur. Đ. Radović, Budva-Titograd 1988.
- Ljubiša 1988b: S.M. Ljubiša, *Sabrana djela*, II. *Pričanja Vuka Dojčevića*, ur. N. Vuković, Budva-Titograd 1988.
- Ljubiša 1988c: S.M. Ljubiša, *Sabrana djela*, III. *Boj na Visu, Prevodi, Članci, Govori*, ur. R. Rotković, Budva-Titograd 1988.
- Ljubiša 1988d: S.M. Ljubiša, *Sabrana djela*, IV. *Pisma*, ur. R. Rotković, Budva-Titograd 1988.
- Ljubiša 1988e: S.M. Ljubiša, *Sabrana djela*, V. *Bio-bibliografija, Prilozi*, ur. M. Lukečić, Budva-Titograd 1988.

Literatura

- Brajičić 2016: C. Brajičić, *Leksika italijanskog porijekla u zaostavštini Petra I Petrovića, Petra II Petrovića i Stefana Mitrova Ljubiše*, Doktorska disertacija, Banja Luka 2016.
- Ivanović 2000: R. Ivanović, *Samopisi i kazalice Stefana Mitrova Ljubiše*, Novi Sad 2000.
- Ivanović 2018: R. Ivanović, *Kazalice Stefana Mitrova Ljubiše*, Podgorica 2018.
- Ivović 2013: D.J. Ivović, *Italijanizmi u govornom jeziku Bara i okoline*, "Matica. Časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu", XIV, 2013, 54, s. 195-223.
- Lipovac Radulović 1997: V. Lipovac Radulović, *Romanizmi u Crnoj Gori – Budva i Paštrovići*, Novi Sad 1997.
- Lipovac Radulović 2004: V. Lipovac Radulović, *Romanizmi u Crnoj Gori – Jugoistočni dio Boke Kotorske*, Novi Sad 2004.
- Lipovac Radulović 2009: V. Lipovac Radulović, *Romanismi lessicali in Montenegro. Budua e Pastrovici. La parte sud-orientale delle Bocche di Cattaro*, Roma 2009.
- Luketić 1988: M. Luketić, *Predgovor*, u: S.M. Ljubiša, *Sabrana djela*, V. *Bio-bibliografija, Prilozi*, Budva-Titograd 1988.
- Milutinović 1975: K. Milutinović, *Politički lik Stefana Mitrova Ljubiše*, "Boka", VI-VII, 1975, s. 1-73.

- Musić 1972: S. Musić, *Romanizmi u severo-zapadnoj Boki Kotorskoj*, Beograd 1972.
- Pejanović 1996: Đ. Pejanović, *Ljubišino djelo u svjetlosti kritike i istorije književnosti*, Podgorica 1996.
- Pejović 1977: B. Pejović, *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše*, Sarajevo 1977.
- Petrović 1976: R. Petrović, *Stefan Mitrov Ljubiša – nacionalni i politički radnik*, u: J. Đonović (ur.), *Stefan Mitrov Ljubiša. Prilozi sa Simpozijuma u Titogradu i Budvi*, Titograd 1976, s. 125-147.
- Razdobutko Čović 2003: L. Razdobutko Čović, *Ljubišina bisernica (Poslovice i mudre izreke u Ljubišinom djelu)*, Budva 2003.
- Razdobutko Čović 2004: L. Razdobutko Čović, *Stilski efekti Stefana Mitrova Ljubiše (Frazeologizmi, paremije, poredbene konstrukcije i paremijski blokovi u Ljubišinoj narativnoj prozi)*, Novi Sad 2004.
- Rotković 1982: R. Rotković, *Tragajući za Ljubišom*, Titograd 1982.
- Sekulić 2002: I. Sekulić, *Domaća književnost I*, Novi Sad 2002.
- Stipčević 1975: N. Stipčević, *Ljubišina pisma Vaclavu Zeleniju*, "Zbornik Matice srpske za književnost i jezik", XXIII, 1975, 2, s. 259-273.
- Tepavčević 2010: M. Tepavčević, *Jezik Stefana Mitrova Ljubiše*, Podgorica 2010.
- Tepavčević 2017a: M. Tepavčević, *Stefan Mitrov Ljubiša i Crna Gora – povijesno-kulturne veze*, "Annales, Anali za istrske in mediteranske študije", XXVII, 2017, 1, s. 41-53.
- Tepavčević 2017b: M. Tepavčević, *Doprinos Stefana Mitrova Ljubiše crnogorskom književno-kulturnom razvoju u drugoj polovini XIX vijeka*, u: D. Bogojević (ur.), *Književnost i jezik u funkciji promovisanja univerzalnih vrijednosti i identitetskih komponenti crnogorskog društva*, Nikšić 2017, s. 43-58.
- Tepavčević 2018: M. Tepavčević, *Tvoračka samosvijest Stefana Mitrova Ljubiše (tragom umjetnosti riječi)*, u: R. Ivanović (ur.), *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše u svom vremenu i danas (Podgorica, 8-9. XI 2018)*, Podgorica 2019, s. 357-377.
- Tešić 2016: A. Tešić, *Romanizmi u narodnim govorima Stare Crne Gore i Brda*, Doktorska disertacija, Beograd 2016.
- Tomanović 1970a: V. Tomanović, *Iz toponomastike Boke Kotorske*, "Boka. Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti", 1970, 2, s. 213-224.
- Tomanović 1970b: V. Tomanović, *O bokeljskim govorima*, "Boka. Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti", 1970, 2, s. 225-229.
- Tomanović 1972a: V. Tomanović, *O fonetici reči romanskog porekla u govorima Boke Kotorske*, "Boka. Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti", 1972, 3, s. 211-219.

- Tomanović 1972b: V. Tomanović, *O romanskim elementima u bokeljskim govorima i njihovom odnosu prema domaćim*, "Boka. Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti", 1972, 4, s. 159-172.
- Trofimkina 1965: O.I. Trofimkina, *Master slova Stepan Mitrov Ljubiša*, "Vestnik leningradskogo universiteta", VIII, 1965, 2, s. 76-85.
- Trofimkina 1983: O. Trofimkina, *O stranim rečima u jeziku S. M. Ljubiše*, "Naučni sastanak slavista u Vukove dane", XIII, 1983, 1, s. 33-40.
- Vilovski 1908: T. Vilovski Stefanović, *Stjepan Mitrov Ljubiša, Utisci i uspomene*, Kotor 1908.
- Vukmirović 1967: V.M. Vukmirović, *Osam neobjavljenih pisama S. M. Ljubiše*, "Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor", XXXIII, 1967, 3-4, s. 254-264.
- Vuković 1980: N. Vuković, *Pripovijedanje kao opsesija, (Studija o Ljubišinom djelu Pričanja Vuka Dojčevića)*, Cetinje 1980.
- Vuković 1985: N. Vuković, *Pripovijetke Stefana Mitrova Ljubiše*, Beograd 1985.

Abstract

Miodarka Tepavčević

A Chapter in Linguistic, Literary, and Cultural Relations Between Montenegro and Italy: Stefan Mitrov Ljubisa

This paper assesses Stefan Mitrov Ljubisa's interaction with Italy and Italian culture, history, politics, and language based on archival evidence and sources. It is evident that Ljubisa had great knowledge of Italian culture, especially its language and literature. He translated the poetry of Horatius, Ariosto, and Dante into Montenegrin. Ljubisa had a definite political agenda focused on the attainment of equality of nations and their languages in the Austro-Hungarian Empire. Standing up to proponents of Italian autonomy and language hegemony in Dalmatia, he focused on the Slavic culture and raised equality awareness among the Slavs in the Empire.

Keywords

Stefan Mitrov Ljubisa; Italian Literature; Italian Language; Historical-Cultural Ties between Italy and Montenegro.